

BARTÓK ISTVÁN

VALAMI A METAPLASMUSRÓL

A grammatikától a poétika felé

Dolgozatom tárgyául egy olyan irodalomelméleti fogalmat választottam, amelyet részletesen taglalnak mind a grammatikák, mind a poétikák: a metaplaszmus. A grammatika és a poétika átfedéseinek vizsgálatával ugyanis tovább árnyalhatjuk a magyar verselmélet kezdeteiről alkotott képünket. Bán Imre és Kecskés András igen fontos poétikai munkákra hívta fel figyelmünket, bemutatva azok sok lényeges mozzanatát. Ugyanakkor Kecskés András írja: „A magyarországi – és egyéb magyar vonatkozású – *latin metrikák*, valamint a belőlük sarjadt iskolai versgyakorlatok kritikai feldolgozása időszerű és hálásnak ígérkező feladat. Nyelv- és irodalomtudományunk története egyaránt értékes forrásanyaghoz jutna általa.”¹ Messzemenően egyetértve az idézett szakasszal, hozzáteszem: a vizsgálódást a latin metrikák körén túl sem haszontalan kiterjeszteni. A választott példa, a metaplaszmus különféle megjelenéseit kutatva alkalom nyílik arra, hogy legalább jelzésszerűen utaljak a korszak szellemi összképét kirajzoló áramlatokra. Ezek ugyanis az eszmetörténet mellett az irodalomelmélet síkján is megjelennek. Nemcsak a logikai, az egyházi és világi retorikai irodalom jellegét határozzák meg, hanem a grammatikai és a poétikai kézikönyvek sokszor meglepően különböző – vagy nem is annyira meglepően egyező – sajátosságait.

A metaplaszmus mibenlétét és a rokon fogalmakhoz való viszonyát illetően eltérnek a vélemények. A különböző grammatikákban és poétikákban a metaplaszmus fajtáit többféleképpen csoportosítják, számuk 6 és 20 között mozog, leggyakrabban 12–14 körül van.

*

A nyelvi képzés alacsonyabb fokán hosszú évszázadokon keresztül Donatus és követői nyomán rendszerezték a latin alaktant és mondattant. Az ennél több tudnivalót összefoglaló grammatikákban az etymológiához és a constructióhoz csatlakozott az, amit egyikbe sem tudtak igazán beilleszteni: a szótagok tulajdonságaival összefüggésben a verslábak, a verssorok, a versfajták és a kapcsolódó ismeretek tudománya, amit összességében poétikának neveztek. Az etymologia-constructio-poetica felépítés vált a katolikusok grammatikai-poétikai irodalmának alapjává. Ez a felosztás a diszciplínák melanchthoni újrendszerezésének széles körű elterjedéséig – mint a következő példa is mutatja – a protestáns világban is éreztette hatását. Ebben az előadásban bukkan fel először a magyar elméleti irodalomban a metaplaszmus, mégpedig Honterus latin nyelvvtanában.

A munka 1530-tól többször megjelent Krakkóban, 1539-től Brassóban is.² Az etymologia és a constructio utáni utolsó rész mintegy 20 lapja a poétika. Ebből derül ki – többek között –, hogy a köznapi beszéd-től eltérő, művészi szándékkal

¹ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig*, Bp., 1991. 63.

² RMNY 33, 71, 103A, 223.

„megújított” kifejezésmód legáltalánosabb kategóriája a figura. Ennek fajtái: a metaplasmus, a schema és a tropus. Honterus leszögezi, hogy az a szabálytalanság, ami a versnek díszére válik, az a kötetlen beszédben elítélendő barbarismus. A szerző a metaplasmusnak 14 fajtáját tárgyalja.³

Katolikus vonalon ezt a rendszert „az Alvarus” örökítette tovább. Emmanuel Alvarez spanyol jezsuita munkája, a *De institutione grammaticae libri tres* első kiadása 1572-es; a Társaság *Ratio studiorum*a ezt ajánlja a grammatika oktatásához. Többször megjelent Magyarországon is.⁴ Az első könyv szól a nyolc mondat-részről, a második ezek constructiójáról, a harmadik pedig a szótagokból kiindulva veszi sorra a poétikai ismereteket. A metaplasmus mibenlétéről, a barbarismussal való összefüggéseiről Alvarus harmadik könyvében nyer megfogalmazást a Melanchthon előtti hagyomány. Itt részletesebben olvasható az, amire Honterus csak röviden utalt compendiumában.⁵ Alaposabban tanulmányozható a metaplasmusnak a Honterusnál szereplő 14 fajtája is.

A figurák felosztása metaplasmusra, schemára és tropusra Honterus után közel másfél évszázaddal jelenik meg ismét a magyar elméleti irodalomban, Jászberényi Pál latin nyelvtanában. A Sárospatakon tanult szerző munkáját Londonban 1663-tól többször is kiadták. Alighanem ez a XVI–XVII. század legalaposabban kidolgozott és legszélesebb látókörrel tanúskodó magyar szerkesztésű grammatikája. Jászberényi korának valamennyi irányzatát figyelembe véve alakítja ki rendszerét. Sturm és Comenius mellett Alvarusra is hivatkozik; előfordul, hogy szövegét szó szerint beépíti munkájába.

Ami a metaplasmust illeti: a megszokott formáktól való eltérés oka a mondandó ékesítésére való törekvés vagy metrikai kényszer. Jászberényi affelől sem hagy kétséget, hogy a metaplasmus a grammatikára tartozik, a schema és a tropus viszont a retorikára. A metaplasmusnak 20 fajtáját tárgyalja; ilyen magas számban egyedül Piscator poétikájában jelennek meg.⁶

A nyelv ismeretek rendszerezésében Melanchthon hozott döntő fordulatot 1525–26-ban elkészített latin grammatikájával. Felosztása a nyelv felépítésének logikáját követi. Terminusai néhány évvel az eredeti megjelenése után Sylvester János jóvoltából már magyarul is nyomdafestéket láttak. Az írott nyelv legkisebb egységei a betűk (litera); helyes használatukat tanítja az orthographia, Sylvester fordításában az „Igaz írásnac tudománya”.⁷ A betűkből állnak össze a szótagok (syllaba) – „Egygybefoglalás” –, sajátágaikkal foglalkozik a prosodia. A kifejezés a latin accentus görög megfelelője, magyarázza Melanchthon: a *prosz* azt jelenti, hogy *ad* (‘valamihez’) az *odé* azt, hogy *cantum* (‘ének’).⁸ Sylvester tovább fordít, magyarrá, így nála a grammatika második fő része az „Ineklishez való tудо-

³ [HONTERUS, Johannes], *Compendii Grammaticae Libri Duo*. Brassó, 1567. RMNY 223. K1r–K2v.

⁴ A három könyv együtt: Lócse, 1650. RMK II. 725.; I. könyv: Kolozsvár, 1699. 1952.; II. könyv: uo. 1699. 1963.; III. könyv: uo. 1675. 1365. A kötetek és az évszámok sorrendje alapján úgy tűnik, hogy az ismerteken kívül más kiadásoknak is kellett lenniük.

⁵ ALVARUS, Emmanuel, *De Institutione Grammatica libri tres*. Lócse, 1650. RMK II. 725. 417.

⁶ JÁSZBERÉNYI Pál, *Institutionum Grammaticarum Pars Prima* [...]. London, 1663. RMK III. 2210. 173., 176.

⁷ SYLVESTER, Ioannes, *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta*. Sárvár, 1539. RMNY 14. Az idézett magyar terminusok: A1r, A5r.

⁸ „Nomen *prosodia* latinis accentum significat, a *pros* et *ode*, quorum hoc *cantum*, illud idem quod *ad* significat.” A latinosan írt, kurzivált szavak az eredetiben görögül szerepelnek. *Grammatica Philippi MELANTHONIS ab Authore recognita, Et a MYCILLO aucta* [...]. Kolozsvár, 1570. RMNY 291. A6r.

many". A szótagok alkotják a szavakat (dictio) – „Ighē” –, ehhez kapcsolódik a grammatika gerince, az etymologia, az „Ighicne igaz tulaydonságáru val tudomány”. A szavakból lesznek a mondatok (oratio) – „Beszid” –, ezek alkotásának szabályait tárgyalja a syntaxis, amit korábban – és a katolikusoknál később is – constructionnak hívtak, a „beszidnek egygybe szerzisirül valo tudomány”.

Mondandójának kifejtésében Melanchthon a grammatika négy fő része, az orthographia–prosodia–etymologia–syntaxis sorrendjében halad. A prosodia legfőbb tudnivalóit az orthographia és az etymologia között azonban csak vázlatosan említi, különös tekintettel a hangsúly problémáira. Kimerítőbben a syntaxis után tér vissza a prosodiára, legnagyobb teret a szótagok időtartamának szentelve. Ehhez kapcsolódnak az időmértékes verselés hagyományos kérdései. A skandálással (scansio) összefüggésben kerülnek elő a szabályostól eltérő megoldások, azaz figurák. A metaplasmus összefoglaló terminus említése nélkül Melanchthon azokat az eseteket vizsgálja, amikor egyes szótagok kiesnek, többletként kerülnek be a szóba vagy egymással helyet cserélnek. Öt néven nevezett metaplasmus-fajta részletesebb vizsgálata után említi további hét fajtát, mint amelyekkel a „poéták” élni szoktak.

A nagy grammatikából igen hamar készültek olyan kivonatok, amelyek az egyes részeket külön-külön foglalták össze. Ismeretes például egy 1535-ös prozódiai-poétikai szöveggyűjtemény.⁹ A kötet élén álló kompendiumot címének állítása szerint „a minap” maga Melanchthon szerkesztette. Ezt követi „de ratione syllabarum”, „de carminum ratione” és hasonló címekkel hat kisebb traktátus különböző szerzőktől, Melanchthon szellemében fejtegetve a témához tartozó ismereteket. A humanista tudományosság jegyében nem hiányoznak a hivatkozások például Priscianusra, Gelliusra vagy éppen Martianus Capellára.

A XVI. század második felében Ramus munkássága hozott újabb jelentős változást a humaniorák rendszerezésében. Az egyes diszciplínák áttekintésének vezérfonala a dichotómia lett. Ahogy a dialektika két fő része az inventio és a iudicium, a retorikáé az elocutio és a pronuntiatio, úgy a grammatikáé az etymologia és a syntaxis. Ramus görög és francia nyelvtanainak elkészítése előtt 1559-ben három különböző részletességű változatban is megjelentette latin grammatikáját, bőséges alapot teremtve a későbbi nagyszámú átdolgozáshoz.¹⁰ Az eredetileg négy könyvre osztott anyagban az első könyv tartalmazta a betűk, a szótagok és a névszók etymológiáját.

Második ismert magyar grammatikánk szerzője, Szenci Molnár Albert anyanyelvének rendszerezése során Ramus nyomdokain halad: első könyve az etymologia, második a syntaxis. A szótagok etymológiájához kapcsolódva, az I. könyv III. fejezeteként tárgyalja a metaplasmust. Ennek lényege a transformatio; a dichotómia jegyében a transformatiók egyik csoportja csak az egyes betűket érinti, a másik egyaránt a betűket és a szótagokat is. Az első csoportban szerencsére éppen két fajtát lehet megkülönböztetni. A második, népesebb csoportot aszerint tudja kétfelé osztani, hogy a metaplasmusok a szóban bárhol előfordulnak-e, vagy csak meghatározott helyeken. Két fajta fordulhat bárhol elő; a meghatározott helyeket Szenci – a dolog természetéből következően – kénytelen háromfelé osztani, úgy mint a szó eleje, közepe és vége. Hogy helyreálljon a rend, mindhárom helyzetben ismét két-két fajta metaplasmust különít el. Így összesen 10 fajtát tárgyal. Külö-

⁹ MELANCHTHON, *De Prosodia*. Argentinae excudebat Ioannes Albertus. 1535. OSZK Ant. 7109 (2).

¹⁰ ONG, Walter J., *Ramus and Talon Inventory*. Cambridge, Massachusetts, 1958. 310–323.

nösen fontos, hogy – lévén magyar grammatikáról szó – mindegyik esetre a magyar köznyelvből vett példák olvashatók.¹¹

A rámista prosodia magyarországi recepciójával kapcsolatban említhetünk még egy kiadványt. A lévai iskola rektora, Andreas Andricius, 1622-ben Lőcsén kiadta Ramus grammatikájának egy változatát. A szokásos 20 fejezethez prosodiai függelék csatlakozik, amely az etymológiában különböző helyeken tárgyalt szabályokat összefoglalva is áttekinti.¹² Egyébként Ramusnak a betűkről és a szótagokról szóló fejezetei, akárcsak Melanchthon prosodiája, 1564-től megjelentek önállóan is.¹³

A prosodia kivonatolásával nem maradtak adósok a katolikusok sem. Lőcsén 1619-ben jelent meg a szótagokkal és a poétikával kapcsolatos szabályok verses változata. Az előszó szerint a kiadás alapja Jacobus Preiel 1616-os nürnbergi szerkesztménye. Az sem marad kétséges, hogy az előadottak forrása Alvarus harmadik könyve.¹⁴ A metaplaszusokról szóló hexameterek a „nagy Alvarusban” tárgyalt figurákat még hárommal megtoldják, így a metaplaszusnak összesen 17 fajtájáról esik szó.

Egy jezsuita szerző grammatikájában kapta meg a XVII. század végére a metaplaszus a leghasznosabb szerepet, amit a magyar elméleti gondolkodás történetében betöltött. Magyar nyelvtanának előszavában Pereszlényi Pál kifejti, hogy anyanyelvét az idegenek azért tudják igen nehezen megtanulni, mert – többek között – a mindennapi beszédben is burjánzanak a metaplaszusok. A dolog fontosságára való tekintettel külön függeléket szentel a kérdésnek. A metaplaszusnak nyolc fajtáját vizsgálja. Szenci csak a köznyelvből hozza példáit, Pereszlényi viszont a korábbi magyar prózairodalomból, a hely pontos megjelölésével. Egy példa: „Paragoge, seu adjectio literae aut syllabae in fine vocis familiaris est infinitivis verbis ut Szollania, pro szollani: loqui, szeretnie pro szeretni: amare, Nicolaus Telegdi etiam in modo Optativo ea utitur, ut pag. 303. Adnája a’ kegyelmes Isten, pro adná. Etiam Kaldi habet, Noha azt kérnéje. 2. Mach. cap. 4. v. 27.”¹⁵

Visszatérve a XVI–XVII. század fordulójához: egyre nehezebbé vált az eligazodás a grammatikai irányzatok sokféleségében. Sokan fáradoztak az ellentmondások kiküszöbölésén, a hasznosítható módszerek egyeztetésén. Egy Marburgban, 1588-ban megjelent munka szerkesztője például Donatus, Melanchthon és Ramus felfogását próbálta közös nevezőre hozni, erre enged következtetni a cím: „Donatus Philipporameus, seu Rudimenta grammaticae Latinae”. A grammatika, a logika és a retorika területén egyaránt jelentkező szinkretikus törekvések egyik jellemző képviselője Alsted volt, aki Ramus nézeteit próbálta elfogadhatóvá tenni a protestáns orthodoxia számára. Ezen fáradozott Ramus grammatikájának her-

¹¹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae Grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustrata Libri Duo*. Hanau, 1610. RMNY 995. 36–38.

¹² P. RAMI *Veromandui Professoris Regii, Grammatica Latina, Cum auctario novo & fasciculi praeceptorum universorum de syllabarum prosodia; & exemplorum universorum analysis tam etymologicae quam syntacticae. Recens in usum Scholarum hac forma distinctius et emendatius edita. Opera et studio Andrae ANDRICII Briznensis Rectoris tunc Scholae Levensis*. Lőcse, 1622. RMNY 1276. A függelék: Fasciculus Regularum & exceptionum de syllabarum prosodia seu quantitate supra in Etymologia diversis in locis propositarum.

¹³ P. RAMI *Libri duo de vers sonis litterarum et syllabarum*. Párizs, 1564.

¹⁴ *Prosodia, seu praecepta univversa De Syllabarum dimensione, carmine Hexametro scripta a quodam Jesuita; & De Pedibus ac Carminum generibus usitatoribus, eorumque dimensionibus, adjecta per Jacobum Preieli Biponto-Westriacum*. Lőcse, 1619. RMNY 1198. Alv.

¹⁵ PERESZLÉNYI, Paulus, *Grammatica Linguae Ungaricae*. Nagyszombat, 1682. RMK I. 1291a. 133.

borni kiadásában is.¹⁶ Alstednek a gyulafehérvári iskola számára készített latin nyelvtanai a Molnár Gergely neve alatt megjelent latin grammatikák mellett a század legtöbbször kiadott kézikönyvei. Az első osztálynak szánt, az alapismereket összefoglaló *Rudimenta* (1634) után a latin grammatika részletesen kidolgozott rendszerét adja a *Grammatica Latina* (1635).

Alstednél a felosztás alapja a Melanchthon-féle négy rész, az orthographia–pro-sodia–etymologia–syntaxis. Ugyanakkor a poétikára tartozó fogalmak tárgyalására az etymológiában kerül sor. A dichotómia jegyében az etymológiát először is generalis és speciális részre osztja. Az utóbbi az egyes mondatrészek etymológiája, azaz az alaktan, az előbbi pedig a valamennyi mondatrésze érvényes közös accidentiákat vagy affectiókat foglalja magába. Ezek egyike a transformatio, metaplas-mus, avagy figura etymologica. Lényege, hogy egy-egy szótag vagy betű többletként jelenik meg, hiányzik, vagy helyet cserél egy másikkal. A metaplas-mus 16 fajtáját tárgyalva – amelyeket, mint mondja, prozódiai figuráknak is neveznek – megkülönbözteti azt a hatot, amelyek csak versben fordulnak elő, ezért hívják őket poétikai figuráknak is.¹⁷

A XVI–XIX. században a legtöbb latin grammatika Magyarországon és Erdélyben Molnár Gergely neve alatt jelent meg. Poétikatörténeti szempontból különös jelentőségű, hogy 1661-től „De Poesi” címmel önálló fejezet tárgyalja a prozódiai tudnivalókat. Az egyes változatok részletesebb vizsgálatára külön tanulmányban szeretnék kitérni. Ezen a helyen röviden az alábbiakat tartom szükségesnek megemlíteni.

A legfontosabb kiadáscsoportok egy-egy újabb átdolgozáshoz kapcsolódnak. Molnár Gergely tömör kompendiumát Enyedi György tovább egyszerűsítette (1575); Alvinci Péter részletesebb előadása (1602) jó félszázadon keresztül köz-kedvelt volt. A legkorszerűbb XVII. századi feldolgozása Sárospatakon készült (1661). Nagyon valószínű, hogy szerkesztőjének J. C. D. monogramja a főiskola anyakönyvében szereplő Johannes Campens Debreczenit takarja. Vásárhelyi Péter túlbonyolított változatával (1664) szemben Tótfalusi Kis Miklós szállt síkra (1694) a jól bevált sárospataki redakció mellett.

A hozzáférhető kiadásokból megállapítható, hogy a rendszerezett tudnivalók egyre gyarapodtak. A protestáns skolasztika szellemében készült szikár vázlat éppúgy megtalálható a grammatika első másfél évszázadának történetében, mint a barokk költészettan jellemző kérdései, például a képvers poétikája. A tanulmányozásra ajánlott szerzők az irodalmi ízlés változását tükrözik.

A XVI–XVII. századi grammatikák prozódiai vonatkozásainak ismeretében a korszak magyarországi szerkesztésű poétikai különösebb meglepetéssel nem szolgálnak. Károlyi Péter könyvecskéje a szótagokkal és a verssel kapcsolatos tudnivalók rendszeréről (1567) pontosan illeszkedik a melanchthonianus prozódiai kompendiumok sorozatába. A már ismertetett témaköröket vizsgálja, a grammatikáknál valamivel részletesebben. A vers nyolc accidentiája között szerepel a

¹⁶ *Compendium grammaticae Latinae Mauritio-Philipo-Rameae, harmonice conformatae, et succinta methodo comprehensae, recensente Johan-Henrico ALSTEDIO.* Herborn, 1613.

¹⁷ ALSTED, Johannes Henricus, *Grammatica Latina In Usus Scholae Albensis.* Gyulafehérvár, 1635. RMNY 1607. 18–24.

scansio; itt kerül sorra, akárcsak Melanchthon grammatikájában, néhány különleges eset, azaz a metaplaszusok fajtái: Melanchthon tizenkettőjével szemben azonban csak nyolc.¹⁸ Károlyi idéz a kor humanista irodalmából néhány általános megállapítást is a költészetéről, amelyeket Bán Imre jelentőségüknek megfelelően méltatott.¹⁹ Hasonló jellegű, ám jóval részletesebb áttekintés Kórodi Bedő Dániel prozódiai kompendiuma.²⁰

Piscatornak a gyulafehérvári diákok számára írott poétikája 1642-ben jelent meg. Akárcsak a rangidős professzor, Alsted hivatkozott grammatikája, dichotom felosztás szerint rendszerezi anyagát. Bán Imre sectionként és fejezetenként haladva részletesen ismerteti a kézikönyvet, amiből fény derül tartalmának sok lényeges mozzantára, különös tekintettel az általánosabb poétikai kérdésekre.²¹ Ezt csak néhány mondattal érdemes kiegészíteni, hogy a mű felépítésének logikája és a grammatikai irodalomhoz való kapcsolódása is világos legyen.

A „pars generalis” magyarázza a kötött beszéd általános szabályait, a „pars specialis” a versírás gyakorlatára tanít. A generális rész „elementaris” fele a könyv terjedelmének legnagyobb hányada, ennek párja, a „poématikus” rész a vers természetéről értekezik. Az elementaris rész rendszerezi a grammatikák által is tárgyalt ismereteket a szótagokról, a verslábakról, a verssorokról és a versfajtákról. Az alosztályok rengetegében a metaplaszus az „elementáriáknak” pontosan a negyedik szintjén jelenik meg. Lényege, akárcsak Szenci Molnár Albert „tisz-tán” rávista és Alsted szinkretikus grammatikájában, a transformatio. Fajtáinak körültekintő csoportosítása további négy szintet vesz igénybe. Összesen 20 metaplaszus magyarázatára kerül sor, mint majd Jászberényi Pál grammatikájában.²² Függelékként csatolom Piscator poétikájának egyszerűsített vázlatát; a metaplaszusok áttekintését részletesebben bemutatom. A táblázat azért is megérdemli a figyelmet, mert Piscator e munkája a XVII. század legátgondoltabb poétikai rendszerezése, ami magyar iskolák számára készült.

Piscator gyulafehérvári tankönyvének megjelenési évében, 1642-ben látott napvilágot Trencsénben a zsolnai rektor, Andreas Graff poétikája. Felépítése sokban hasonlít Piscatoréhoz. Ismertetése alól felment Bán Imre kézikönyve.²³ Itt a grammatikákban is kifejtett poétikai vonatkozású ismeretek a „pars communisban” kerülnek előadásra. A metaplaszusok kilenc fajtájának rendszerezésére Graffnak elég három szint is, viszont a prózai magyarázatok után a könnyebb megtanulhatóság kedvéért verses „memoriálét” is közöl. Ebben a metaplaszus 15 fajtájáról esik szó. A versezet feltűnően hasonlít Alvarus verses kivonatának megfelelő részéhez.²⁴ 1647-től Molnár Gergely grammatikájának kiadásában is megjelenik a

¹⁸ KÁROLYI Péter, *Institutio de Syllabarium et Carminum ratione ex optimorum Grammaticorum prolixioribus Praeceptis in breve compendium, iuventutis causa, contracta*. Kolozsvár, 1567. RMNY 236. De Scansione: H4r–H5v.

¹⁹ BÁN Imre, *Károlyi Péter Poétikája*. ItK 1970. 560–565.; *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp., 1971. 9–13.

²⁰ KÓRODI BEDŐ Dániel, *Sylloge preceptorum prosodiae [...]*. Heidelberg, 1616. RMK III. 1172. Vö.: BÁN, 1971. 23–25.

²¹ BÁN, 1971. 25–40.

²² PISCATOR, Philippus Ludovicus, *Artis Poeticae Praecepta Methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata*. In usum Illustris Scholae Albensis. Gyulafehérvár, 1642. RMK II. 591. 59–76.

²³ BÁN, 1971. 40–45.

²⁴ GRAFF, Andreas, *Methodica Poeticae Praecepta in usum Scholae Solnensis edita*. Trencsén, 1642. RMK II. 606. Figura seu Metaplasmus: G6r–H3r.

metaplasmusok fajtáit hexameterekben ismertető memoriter, többször is a prózai magyarázatokkal párhuzamosan, mint Graff poétikájában.

A hazai poétikai irodalomban jelentős változás a XVII. század legvégén tapasztalható, Moesch Lukács dramatikusan művében. A *Vita poetica* elején a megszemélyesített Poesis a tanulni vágyó Alumnusnak bemutatja Carment, azaz a verset. A hölgy felsorolja hét accidenciáját, ezek egyike a figura. Ennek magyarázata során kerül sor a metaplasmus 14 fajtájának ismertetésére, az eddigiekből jól ismert módon.²⁵ Moesch Lukács elődeivel ellentétben mindezeket csak igen röviden, az „introduktióban” érinti, mint a legszükségesebb alapismereteket. Ő már műve legnagyobb részét azoknak a műfajelméleti kérdéseknek szenteli, amelyek közelebb állnak a mai poétika-fogalmukhoz, mint a század korábbi verstani kézikönyvei. A *Vita poetica* tartalmának részletezése helyett ismét elegendő Bán Imrére hivatkozni.²⁶

*

XVI–XVII. századi poétikáinkat összevetve a kor grammatikai irodalmával kitűnik, hogy a két terület kézikönyvei legnagyobbbrészt ugyanazokat a kérdéseket tárgyalják. Ebben nincsen semmi csodálatos, hiszen az ismert kiadványok tankönyvek. A középfokú poétikaoktatás elsődleges célja pedig az, hogy a diák megtanuljon önállóan, szabályosan verselni. Ehhez meg kell ismernie és el kell sajátítania az időmértékes verselés alapelemeit és szabályait. Eszköze a nyelv; ennek legkisebb egységei a betűk és a szótagok. A szótagok tulajdonságain, a hangsúly és az időtartam sajátosságain alapulnak a verslábak és a verssorok tudnivalói, ehhez kapcsolódik a versek fajtáinak különféle csoportosítása. A nyelvi jelenségek leírásával pedig a grammatikus foglalkozik: a nyelvhasználat szabályainak feldolgozásán, az alaktanon és a mondattanon kívül tárgyalnia kell mindazokat a jelenségeket, amelyek a betűk és a szótagok szintjén megragadhatók. Ezért szükségszerű, hogy a gyakorlati poétika segédkönyvei a grammatikusok tanításait vegyék át. Az alapismereteket legfeljebb a „poéta” szempontjai szerint részletesebben fejtik ki, esetleg kiegészítik a költészetnek a nyelvi jelenségekhez kevésbé szorosan kapcsolódó kérdéskörével. A XVI–XVII. századi magyarországi és erdélyi tankönyvirodalomban a grammatikától a poétika felé vezető úton ezért nem lehetett a kiindulási ponttól túlságosan messzire jutni.

Scaliger erősen retorikus színezetű poétikája szerint a költészet nagy építményében a betűk, a szótagok és a szavak tudnivalói az alsó szintet alkotják. Ez a költészet anyaga, a „materia”. Scaliger ezen a szinten tárgyalja a verslábakat, a verssorokat és a versek fajtáit, utalva rá, hogy ezzel a grammatikusok is foglalkoznak. Az alapelemek bármennyire is nélkülözhetetlenek, önmagukban csak szavak, „verba”. A szavak jelenítik meg a vers tartalmát, ami az előadás célja és lényege, a „res”. Hordozója a matéria elemeinek megfelelő elrendezésével létrejövő „forma”. A forma hatását különféle ékítményekkel lehet fokozni, ezek az „ornamenta”. A „materia” tárgyalása után Scaliger olyan szintre emelkedik, ami mai fogalmaink szerint közelebb áll a nyelvfilozófiához, mint az iskolai verstani alapismeretekhez.²⁷

²⁵ [MOESCH Lukács], *Vita Poetica* [...]. Nagyszombat, 1693. RMK II. 1750. 4–5. A munka második kiadása: Nagyszombat, 1695. RMK II. 1807a.

²⁶ BÁN, 1971. 62–78.

²⁷ SCALIGER, Iulius Caesar, *Poetics libri septem*. Lyon, 1561. Liber II, III, IV.

Semmi okunk rá, hogy XVI–XVII. századi elméleti irodalmunkkal kapcsolatban „a poétikai tudatosság hiányán” sajnálkozzunk, vagy azon bánkódjunk, hogy a korszak Scaligerhez hasonló nagyságrendű teoretikusainak túl erős hatása nálunk nem mutatható ki. Mindazonáltal természetesen örvendezhetünk, ha a külföldi szerzők egyik-másik, sok tankönyvet megjárt emelkedettebb gondolata nálunk is felbukkan.

Irodalomelméleti kézikönyveinket értékelve azonban arról sem feledkezhetünk meg, ami a kevéskének éppen nem nevezhető anyag döntő többségét alkotja, tekintet nélkül arra, hogy az szórakoztató és izgalmas-e vagy sem. A középfokú iskolákban a feladat elsősorban nem a költői alkotás céljáról és a költészet mibenlétéről való elmélkedés volt, hanem a „versificatoria” mesterségét kellett szilárdan megalapozni. Ezt legnagyobb részt a számtalan változatban és kiadásban megjelent grammatika, továbbá néhány poétikai kézikönyv segítségével lehetett megkísérelni. Mai szemmel nézve valóban száraznak, unalmasnak tűnhetnek a kifogyhatatlan alosztályok, a megtanulandó szabályok véget érni nem akaró sorozata. A XVI–XVII. századi ember számára azonban minden szellemi tevékenység alapja a logika volt, a módszeres gondolkodás tudománya. A „methodus” és a „systema” bűvöletében minden újabb feldolgozásnak az volt a célja, hogy világosabbak legyenek az anyag belső összefüggései, áttekinthetően jelenjen meg maga a rendszer – amint ezt Piscator poétikájának függeléként csatolt vázlata is mutatja. A hasonló összefoglalók a tudnivalók sikeres elsajátítását célozták – legálábbis a tankönyvíró tanárok szándéka szerint.

A vizsgált korszakban a grammatika és a poétika területén is azt tapasztalhatjuk, amit a logikai és a retorikai irodalomban: Magyarországon és Erdélyben jelen voltak a legfontosabb európai irányzatok. A katolikus hagyomány, a protestáns orthodoxia, a rámizmus és a szinkretizmus legkiválóbb külföldi képviselőinek eredeti munkáit éppúgy kiadták, mint az ezek szellemében készült, hazai szerkesztésű tankönyveket. Mindenképpen tiszteletreméltó az az igyekezet, amivel a szerzők legjobb meggyőződésük szerint újra meg újra nekiálltak a tananyag átdolgozásának, legtöbbször az oktatás céljainak tökéletesen megfelelő, igényes munkákkal gazdagítva elméleti irodalmunkat.

Függelék

Artis Poeticae Praecepta Methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata. In usum Illustris Scholae Albensis per M. Philippum Ludovicum Piscatorem.

Gyulafehérvár, 1642

Pars generalis: naturam orationis ligatae explicat

– Elementaria: principia Carminis tradit

– Principia prima

– Tempus poeticum (quantitas)

– Pes poeticus

– Principia orta: Metrum (Versus)

– Principia

– Affectiones

– Primi ordinis

– Scansio

- Figura
    - Extra dimensionem
      - Defectus
        - in principio dictionis
          - Aphaeresis
        - in medio dictionis
          - Syncope
          - Paralleipsis
        - in fine dictionis
          - Apocope
      - Redundantia
        - in principio dictionis
          - Prothesis
        - in medio dictionis
          - Epenthesis
          - Parenthesis
          - Displasiasmus
          - Paremptosis
          - Epestasis
        - in fine dictionis
          - Paragoge (Proparalepsis)
          - Parelcon
      - Commutatio
        - Antithesis
        - Metathesis
        - Tmesis
    - Intra dimensionem
      - Exclusio
        - Synaloepha
          - fit septem modis
        - Ecthlipsis
      - Conjunctio
        - Synaeresis (Crisis, Episynaloepha, Syncephonesis, Synizesis)
      - Disjunctio
        - Diaeresis (Dialysis)
      - Immutatio
        - Systole
        - Diastole
    - Secundi ordinis
      - Caesura
      - Terminatio
    - Divisiones
  - Poematica: explicat naturam poematis, sive Carminis
- Pars specialis: tractat de usu sive de exercitatione poetica
- Genesis poetica
  - Analysis poetica